

Mezey Barna

A nevelés és a javítás gondolatának megjelenése a börtönügy történetében¹

Ludwig von Jagemann írta: „A dolog természetéből következik, hogy a büntetés kiszabásánál megfogalmazott célban az a szándék munkál, hogy az elkövetőt, illetve a társadalom tagjait érzelmeiken keresztül megragadva visszatartsa a bűnismétléstől... minden büntetőjog célja ebben áll: *ne ismételjének, ne kövessenek el több bűnt*”² Nincs csodálkoznivaló tehát azon, hogy minden korban, valamennyi népnél a visszatartás a büntető gondolkodásban meghatározó szerepet játszik. Persze az, hogy a konkrét társadalompolitikai helyzetben meghozott konkrét döntés (legyen az ítélet vagy büntető jogszabály) valójában elriasztja-e a potenciális bűnelkövetőt a bűnözéstől, mindig csak történeti perspektívában, utólag ítéelhető meg.

Ha pontosítjuk a céltételezés fókuszát, a büntetés jellegét meghatározó célok között találjuk évszázadokon keresztül a bíró legfőbb törekvését: biztosítani és *megvédeni a lakosságot a bűnözéstől*. Ezt leginkább oly módon teheti, ha képes *visszatartani újabb bűnelkövetéstől* a tettest, illetve a lehetséges bűnelkövető *harmadikat visszatartani* a bűnözéstől. Semmiképpen sem hagyható figyelmen kívül a hatóságoknak az a mindenkor törekvése sem, hogy a jogtalanság fejében az elkövetőt büntetni kell, *a jogi sérelmet helyre kell állítani* (történjen az a sértett anyagi/erkölcsi/emocionális felháborodásának kielégítése avagy a hatóság megingatott tekintélyének, a jog általános rendjének helyreállítása útján).³

Köztudomású tény, hogy a jogtörtétele különböző korszakaiban egymástól eltérő módszereket és technikákat alkalmaztak a fenti büntetési célok eléréséhez. A polgárit megelőző társadalmakban nem kevésbé a lakosság általános életkörülményei okán az elrettentési és a megtorlási technikák domináltak, tehát a test és az élet ellen irányuló szankciókat hitték hatásosnak. A középkort helytelenül értelmező, primitív leírások ezért ábrázolják gyakran úgy az igazságszolgáltatást, mint öncélú, brutális vérfürdők színterét. Pedig korántsem jelenti azt a testcsontkító, a testfenyítő vagy éppen széles skálájú halálbüntetés uralma, hogy a mögött ne húzódott volna meg a megjobbítás és a nevelés gondolata. Rendre megfelelkeznek a megtorlásos és elrettentési eszméknek a középkorra jellemző uralmát hirdető a napjaink embere számára legalább olyan különlegesnek ható, széles és korlátlan kegyelmezési gyakorlatról is, a fokozatos büntetések rendszeréről is, a kezességre elbocsátásról is, miként a nyilvánosság igénybe vételéről

1 A „Szocializáció és reszocializáció a börtönben” című konferencián – 2006. november 17-én – elhangzott előadás szerkesztett változata.

2 Jagemann, L. von: Criminallexikon. Nach den neuesten Stande der Gesetzgebung in Deutschland. Erlangen, 1854. 14. o.

3 Vö. Gmür, R.: Grundriß der deutschen Rechtsgeschichte. Frankfurt am Main, . Metzner 1987. 58. o.

is, melyek úgyszintén valamiféle javíthatóságra épülő felfogást tükröznek. Úgy véljük, oktalanság feltételezni azt, hogy a büntető gyakorlat megfontolásaiból rendszerszerűen hiányzott volna a nevelési eszme. Rolf Liebewirth, amikor arról beszél, hogy a szabadságvesztés-büntetés két történelmi pályája közül az egyik, a rövidebb, a 17. században indult, csupán azt szögezte le, hogy a fenyítőházi eszme térnyerésével az *elrettentés* és az *ártalmatlanná tétel* eszközét felváltotta (illetve kiegészítette) egy új koncepció: a bűnelkövetőnek munka általi *nevelése*, vagyis annak kemény fegyelem, oktatás és nevelés, lelki gondozás melletti *visszavezetése a társadalomba*.⁴ Átmenetileg kiegészítette (utóbb pedig teljesen kiszorította) a középkori – koraujkori technikai arzenált egy *definiált nevelési teória*, mely a társadalomba történő visszatérés jelentőségét nagyban felerősítette.

Előzmények

A jog ősi képletében, tehát az állami szerveződést megelőző nemzetségi-törzsi társadalmak konfliktusfeloldó mechanizmusaiiban a társadalomszerveződés sajátosságainak megfelelően élesen kettévált a közösségre nézve hátrányos magatartások megítélésének, elbírálásának és kezelésének kérdése. A mai büntetőjogra jobban emlékeztető megoldások a csoportnak a kívülről ért támadásra adott azonnali és feltétlen, önvédelmező válaszában jelentek meg. A csoport békéjének, belső rendjének külső megzavarására nem is reagálhatott másként, mint a támadó felet elriasztó-visszatartó fegyveres viszonysértéssel. A közösségen belüli nézeteltérések rendezése viszont egészen más eszközöket igényelt. Amíg nem jelent meg valamiféle igazságszolgálató hatalom a társadalomban, a csoportok vezetőinek célkitűzése a kialakult feszültségek eliminálása volt. S itt szó nem volt s nem is lehetett semmiféle elrettentő vagy megtorló felfogásról. A vezetőknek, s maguknak a közösségeknek is elemi érdeke volt a működőképesség, a szolidaritás, az együttműködés fenntartása, amit a mai értelemben vett kriminális szankcióval aligha érthettek volna el. A konfliktusfeloldás célja nem a büntetés, az elrettentés vagy a megtorlás, hanem főként és elsősorban a további békés életvitel biztosítása. Olyan eszközöket és úgy kellett tehát alkalmazni, hogy a viszály elcsitítását követően ne maradjanak ellenséges érzelmek. Ez pedig azt követelte meg, hogy a közösségi normák betartását akceptáló megoldások szülessenek. A megközelítésnek ez a módja magában hordozott számos „reszocializációs” elemet, hiszen az eljárásnak célja volt megértetni a felekkel a társadalomban kialakult normák betartásának és követésének fontosságát, a békés kiegyezés, a társadalom életének konfliktusmentes folytatásának jelentőségét. A jog történetének első szakaszában tehát, még az állami erőszak megjelenést megelőzően jelen volt a közösségbe visszafogadás (a „nevelés”, a „reszocializáció”) alap gondolata.

Az állam azonban a fennhatósága alá terelt és apparátusának alávetett társadalomban új kényszereszközökkel volt kénytelen operálni. Ebben a változásban jelentős szerepet

4 Liebewirth, R.: Freiheitsstrafe. In: Handbuch der Deutschen Rechtsgeschichte (HRG). Bd. 1. 1971. 1240. o.

játszott a nyers erőszak és az ettől legitimációs okokból némileg különböző büntetőjog. A primitív erőszakfelfogás azonban felhagyott a kesztyűs kéz politikájával (nem is nagyon tehetett mást), és egészen más helyi értéken kezdte el kezelni a bűnelkövetőt. Az általa meghirdetett és kikényszeríteni próbált jogszabályok megsértője immáron nem egyszerű konfliktus-előidéző csoporttag volt, hanem az államilag szervezett rend megkérdőjelezője, támadója, ellenfele. Ennek megfelelően bánt el vele. Végeredményben azal, hogy a sértő közösségtagból a közösség ellensége lett, kizárta magát a közösségből, elveszítette a társadalom által biztosított jogokat, törvényen kívülé vált. Ez a megközelítés alapjaiban változtatta meg a társadalom és egyén viszonyát, s ezzel együtt a társadalomba történő visszatérés esélyeit. A társadalomnak (az államnak) már nem volt feltétlen szüksége az alattvaló „reszocializálására”, így nem is kezelte megnevelendő alanyként a bűnözőt. Ezen a rideg képleten az uralmi viszonyok sajátos alakulása azonban lehetővé tett bizonyos módosításokat. Így például a bírák a középkorban (akik többnyire a társadalom kisebb-nagyobb csoportjainak politikai elitjéhez tartozó kiváltságosok, földesurak voltak egyben) a földesúri hatalommal együtt járó bírói hatalmat meglehetősen szabadosan kezelve, a fentebb említett kegyelmi vagy büntetésenyhító eszközökkel élve nem csak a barbaritás, hanem a megengedés, a javulás esélyét biztosító irányba is terelhetették a bírói praxist. Ez ugyan nem volt elegendő a bűnözésről, a bűnözőről és így soráról is vallott alapvetések megváltoztatásához, de meghagyta a zárt gondolkodási körből való kilépés lehetőségét. Ez a felfogás rendszerszerűen csak évszázadok múltán honosított meg, de mint láthatjuk, bizonyos elemekben, így az egyház és a városi társadalom körében kialakulhattak a nevelést intézményesítő jogi elemek is.

Az első jelek

Az egyházi büntetőjog sok vonatkozásban a világitól önálló utakon fejlődött, ami egyéb más okok mellett erősítette az esélyét olyan intézmények felbukkanásának, melyeket belső logikájánál fogva a világi büntetőjog elutasított.

A jogfejlődés jellemző tendenciája volt az egyház törekvése arra, hogy mind fokozottabban kivonja magát a világi törvénykezés alól. Az egyházi bíráskodás autonóm mozgásiránya egyházi törvényhozást is feltételezett. A frank uralkodók (főként a Karolingok) idején meglehetősen nehéz feladat lett volna az egyházi és világi hatalom szétválasztása. Ahogy azonban önállósodtak a pápák, napirendre került a törvénykezés önállóságának kérdése is. Ez a vita pedig aligha vitathatóan az egyház javára dőlt el. Az uralkodók egyre inkább azt kifogásolták, hogy a püspökök mint bírák csak egyházi büntetéseket hajlandók kiszabni. Függetlenül attól, mennyi ideig állt fenn ezen állapot, az egyházi büntetőjog eszméi széles csatornán átáradtak a világi törvénykezésbe. De tudjuk azt is, hogy a büntető processzusban évszázadokig asszisztált még az egyház, a büntetés-végrehajtásnak pedig a lelki segély útján mindvégig mellőzhetetlen résztvevője volt. Óriási nyomást gyakorolt az egyház a világi büntető gyakorlatra az asylum segítségével is, sőt a törvénykezés élének meghatározásában is szerepet játszott. A bűncselekmények megállapításában erős befolyása volt (miként a kezdeti varázslóellenességet fölváltotta utóbb az eretnek- és boszorkányüldözés).

A számunkra egyik legfontosabb intézmény, a kolostorba zárás – mint büntetés – szerepel számos korai feljegyzésben.⁵ Temme álláspontja szerint a szabadságvesztés-büntetést egyenesen a kánonjog honosította meg a világi jogban, mely idegenkedett a véres középkori gyakorlattól, s ezért vezette be az életfogytiglani és határozott tartamú szabadságvesztés-büntetést, melyet azután a világi hatalom is igénybe vehetett.⁶

A *kolostorfogság* mint büntetés szerepel számos feljegyzésben már a frankok idején.⁷ Franz Holtzendorff szerint az egyházi büntetőjog megszokott büntetési eszköze volt a kolostorfogság. Nem csupán (miként kialakulása mutatja) a kolostorban élők számára, hanem a hierarchiában tevékenykedő klerikusok számára is. S még a frank idők tanúsága, hogy *világi hatóság* is utalhatott be szabadságvesztés-büntetés végrehajtására *világi személyeket* a kolostorokba. A laikusoknak évszázadokig csakúgy rendelkezésre állott az egyházi büntetőjog keresztény büntetési rendszere, közte a börtönnel (kolostorfogsággal), mint az egyháziaknak.⁸

Az egyházi körből átkerült kolostorfogság lényegi eleme a megjobbulás a maga tiszta, elméleti formájában. Az eredetileg a renitens testvérek vagy nővérek megrendszabályozását, a fogadott elkötelezett élet útjára történő visszatérítést szolgáló és a visszatérés eszméjét jelképező bűnhődést lehetővé tevő carcer központi gondolata tovább élt a nem kolostori fogvatartottak esetében is. A keresztény ideológia egyik alapintézményét jelentő megbocsátás és megbánás kettőszére építő, a megtérést felértékelő s egyben a remeteélet önsanyargatásával összekötött (s mi több: egyenesen a szentek szenvedéstörténetére alapozott) kolostori carcer-rezsim visszavonhatatlanul befolyásolta a világi gondolkodást. Ez a tétel mindvégig jelen volt az egyházi büntetés-végrehajtásban, s innen szivárgott át valamennyi a világi rendszerbe.

Az általánosan elterjedt princípium hatása kettős lett. Egyfelől a világi törvénykezés sem zárta ki a bűnbánat, a megjavulás lehetőségét, másfelől pedig a tömlöcviszonyok fejlődésének-fejlesztésének erős gátat vetett a testet sanyargató körülmények ideológiailag is alátámasztott volta.

Thomasius állítását, miszerint a modern fenyítőházak valamiféle egyházi szervezés eredményeként születtek volna meg a *karitatív tevékenység* keretében, Wagnitz felháborodottan visszautasította, amiben igazat kell adnunk neki. De kétségtelen, hogy hasonlóan a kórházakhoz és szegényházakhoz, az első európai szisztematikusan szervezett tömlöcök is valamely kolostorban vagy amellett jöttek létre. A felvilágosodás börtönügyének élharcosa szerint a szerzetesrendek semmiképpen sem lehettek a fenyítőházi eszme megteremtői, mivel szerveződésük nem a kriminalitás elleni harc gondolatkör-

5 Bar, C. L. von: Geschichte der deutschen Strafrecht und Strftheorie- mit Vorbemerkungen / von Ludwig Schnorr, von Carolsfeld Aalen. Neudr. d. Ausg. Berlin, 1882. Scientia-Verlag, 1974. 175. o.

6 Temme, Jodocus Deodatus Hubertus: Lehrbuch des gemeinen deutschen Strafrechts. Stuttgart, Enke, 1876. 163. o.

7 Bar 175. o.

8 Holtzendorff, Franz von: Einleitung in das Strafrecht. In: Handbuch des deutschen Strafrechts. Berlin, Verlagshandlung Carl Hobel, 1871. Bd. 1. 47. o.

ében fogant.⁹ Ez nem tagadható. Miként az sem, hogy a javulás szolgálatába állított kolostortömlöcök működtetésekor meggyökeresedtek olyan kezelési elképzelések és gyakorlatok, melyek utóbb az egyházi és világi törvénykezés ezer és ezer összekötő csatornáján át a világi büntető praxisba kerültek. Ezt erősíti meg Kober nyomán Abrandt-Macheiner is, mikor megállapítja: a klerikusok épp úgy tartattak fogságban a kolostor területén *javítási, vezeklési célzattal*, mint bárki más világi a kolostoron kívül.¹⁰

A teljesség kedvéért differenciálni szükséges az egyházi fogságot, ugyanis az nem egyszerűen kolostori bezárás. A terminológia és a gyakorlat is különbséget tett például a közönséges *fogság* (ha valaki mozgásszabadságának korlátozását szenvedte büntetésül), a *carcer*¹¹ (melyet javító céllal hosszú évekig, sokszor életfogytiglan megbilincselve, összekötözve, kenyéren és vízen tartva töltöttek a súlyosabb bünt elkövetők) s végül az *ergastulum*¹² (kényszerű munkával súlyosbított fogságbüntetés) között.

Wachenfeld szerint mindhárom formában megtalálhatók bizonyos *javítási elemek*, azok azonban semmiképpen sem vezethettek ekkor még a rendszeres büntetés-végrehajtás kialakulásához. (Hiányzott például a szerinte meghatározó elemet jelentő *oktatás, nevelés és egészségügyi gondozás*. A jobbítás mellett a biztonság volt a legfontosabb szempont a végrehajtásban.)¹³

Rudolf His bizonyítottnak látta a középkori börtön jelenlétét a büntetési rendszerben, határozottan állította, hogy „*a frank birodalomban vette kezdetét a szabadságfosztásnak olyan alkalmazása, mely már nem csak mint kényszerítő eszköz, és nem csak mint király által a halálbüntetés helyett száműzés helyének kijelölésével járó kegyelmi büntetés jelent meg*”. A kolostorfogság, a bebörtönzés – mint törvényi szabadságvesztés büntetés – jelentkezik a kilencedik század kezdetén, Remediusnak, Chur püspökének rendeleteiben. Az Ottó korából származó bajor törvény és a Ranshofer dekrétumok is szabadságvesztés-büntetést határoznak meg az előkelőkre (kolostorfogság), olyan esetekre, amikor a közsabadok, a köznép „bőrre és hajra” szóló ítéleteket kapott. Mindkét forrás szerint a kolostorfogság határozatlan időtartamú, ugyanis „visszavonásig” szabattott ki. Látván a világi szabadságvesztés-büntetés kialakulásának tényét, a vi-

9 Wagnitz, H. B.: Historische Nachrichten und Bemerkungen über die merkwürdigster. Zuchthäuser in Deutschland Nebst einem Anhang über die zweckmäßigste Einrichtung der Gefangnisse und Irrenanstalten. Halle, Johann Jacob Gebauer, 1791. Bd. 1. 22. o.

10 Abrandt, S. – Macheiner, W.: Gefangenschaft. In: Reallexikon für Antike und Christentum. Hrsg. Th. Klauser. Stuttgart, Anton Hiesemann, 1976. Bd. IX. 344. o.

11 A kolostorbörtönökben a 6. századtól a klerikusok mellett világi bűnelkövetők, súlyos gonosztevők is elzártattak. Sok esetben kényszermunkával kötötték össze az elítéltek javító célú bezárását. A végrehajtást először kolostorok tömlőceiben eszközölték, majd III. Incétől (1198-1216) a tulajdonképpeni börtönöket leválasztották a kolostorokról. A premontreiek 1351. évi határozata még hivatkozott a kolostorbörtönre.

12 Az ergastulum jellegzetesen korán alakult, már a 4. században is alkalmazott bezárási forma a kolostorokban szerzetesek, apácák részére. A Benedek-rendiek konventje 817-ben büntetesként az átriumban végzett munkát rendelte el. A nyugati gót egyházjog ismert egy olyan, kényszerű munkával súlyosbított fogságbüntetést, melyet külön épületben, az ún. ergastulumban hajtottak végre. A források szerint ezt alkalmazták – mint büntetést – a frank és burgund egyházban is.

13 Wachenfeld, F.: Strafrecht (mit Ausschluß des Militärstrafrechts). In: Enzyklopädie der Rechtswissenschaft in Systematischer Bearbeitung (Hergestellt Franz von Holtzendorff, Josef Kohler). München – Leipzig – Berlin, 1914. Bd. 5. 84. o.

lági és az egyházi törvénykezés, illetve a büntetés-végrehajtás közötti kapcsolatok bizonyítottságát, aligha lehet okunk megkérdőjelezni azt a tételt, hogy az egyházi jobbítási eszme viszonylag korán megjelent a világi büntetés-végrehajtási gyakorlatban.¹⁴

A városi polgári felfogás hatása

A városi joggyakorlatban kezdetektől élt önálló büntetési nemként a szabadságvesztés. Ennek nyilvánvaló oka volt, hogy a városi jellegű építkezés kézenfekvő megoldásokat kínált börtönépületek, börtönhelyiségek kialakítására. Az sem feledhető, hogy a szabadságvesztés-büntetést kezdetben főként tekintélyesebb, de mindenképpen polgárjoggal bíró személyekre szabta ki a magistratuális törvénykezés.

Sokat emlegetett jellemzője a városi közösségeknek a feudális társadalomban a sziget-jelleg. A polgárság jellegében és működésében alapvetően tért el a feudális-rendi társadalomtól. Idegen testként ékelődött bele a földbirtokrendszerre és földesúri hatalomra épülő társadalmi konstrukcióba, s ennek megfelelően kellett megszerveznie magát. Akármily kegyetlenként mutatják is be a leírások a városi büntetőjogot, a magisztrátusnak nem lehetett és nem is volt célja polgárainak irtása, megnyomorítása. A testcsonkító, megbélyegző ítéletek nagyobb hányadát nem polgárra állapították meg, s szinte mindenkor a kiutasítás, kicsapás, kiverés büntetése kísérte. A súlyosabb testi büntetéseket az idegenek és legfeljebb a szegényebb városi rétegek ellenében alkalmazták. Ugyanakkor messze nem volt olyan távolság a városi szegénynép és a patríciusok között, mint nemes és jobbágy kapcsolatában; a városi jog a polgárookra nézve egyenlőbb és egyenletesebb volt. A városi jogban nem akadályozták olyan tilalmak a szabadságvesztés terjedését, mint a nemes letartóztatásának garanciális szabályokkal körbehatárolt akadályai. A polgárok, az előkelőbb patríciusok büntetése leggyakrabban a pénzbüntetés, a megsejgyenítés enyhébb formái (pl. a megkövetés) mellett a szabadságvesztés sajátosan polgári (városi) változata (az *árestum*) volt.

A városi börtönök ellenőrzése és a rabok elítélése szerte Európában gyorsabb és lelkiismeretesebb volt a vidéki hatósági, uradalmi tömlöcökben akár esztendőig senyvedő gyanúsítottak ügyeihez képest. A városi tömlöcökben (már csak praktikus okokból is, úgy mint az élelmezés, gondozás, őrzési költségek okán) nem tartották hosszú ideig a rabokat. A börtönbüntetés ideje néhány napra, hónapra, esetleg fél esztendőre terjedt.

Sopron városa több ízben alkotott szabályrendeletet a börtönökről. Már 1446-ban határozott a magisztrátus, hogy a kisebb ügyekben letartóztatott polgárát a közönséges bűnelkövetőktől elkülönítve kell bebörtönözni: az őrszoba, a torony helyett a városházán kell az elzárást foganatosítani.¹⁵ A 15. századi soproni végrehajtásban tehát már elkülönült a később egyre határozottabban kettéváló *árestum* és a *tömlöc* kategória. Az *árestum* a „polgári ügyek”, a vagyoni viták, kártételek és adóssági kérdések, kisebb bűncselekmények, becsületsértések során letartóztatottak, illetőleg a tekintélyes polgárok, a város vezetői, a magisztrátus tagjai, céhmesterek elzárására szolgált,

¹⁴ His, R.: *Geschichte des deutschen Strafrechts bis zur Carolina*. München – Berlin, 1928. 91. o.

¹⁵ Winkler Elemér: *Bűnök és büntetések a régi Sopronban*. Sopron, 1924. 15. o.

míg a súlyos bűntettek elkövetői sokkal rosszabb fogva tartási körülmények közé, tömlöcbe kerültek. Az áristomot többnyire a városházán vagy a városi őrség parancsnokának szálláshelyén rendezték be, míg a tömlöc pincében, vár-, illetve várostoronyban, városfalban, netán a hóhér házában volt. Hogy e rendszer utóbb is fennmaradt – bizonyítják a város későbbi statútumai 1546-ból¹⁶ és 1620-ból.¹⁷ Tömlöcbe a bűncselekményért letartóztatott gyanúsítottak vagy elítéltek kerülhettek; lopók, verekedők, garázdák, patvarkodók. Egerben a *purger-áristomot* nem tekintették annyira megalázónak, mint a tömlöcöt: elsősorban a céhbelleket büntették vele.¹⁸ Kassán a 17. század elején tettek lépéseket a tömlöc leválasztására „...hogyminden aprólékos vétekért concivis atyámfiai vasban ne veretessenek és a malefactorok között tartassanak concivis atyámfiai kicsiny vétekért.”¹⁹ A tömlöc és az árestum közötti különbséget tehát nem annyira a börtönfunkciók elkülönülésében (vizsgálat – büntetés) kell keresni, hanem a bekerültek személyében, státusában, esetleg a cselekmények súlyában.²⁰

Az a döntés, amikor a városi joggyakorlat életre hívta az árestom modelljét, lényegében a reszocializációs eszme térnyerését igazolta vissza. Tudniillik a tömlöcből, ahol zsványok, haramiák, súlyos bűnök elkövetőit tartották vizsgálati fogságban vagy töltötték az elítéltek büntetésüket, a kor közfelfogása szerint nem kerülhettek ki becsületes polgár emberek. A carcerből tehát nem vezetett út a tisztességes polgári közösség felé. Ennek a praktikus ténynek oldására született hát meg az áristom, a fogság, mely „becsületes” polgár személyek büntetéséül, fogva tartásául szolgált „becsületes” visszatérésük biztosításával. Önmagában a börtönfajták közti differenciálás ténye is jelzi azt a megfontolást, amely a középkori, törvényen kívül kerülő bűnelkövető képén ütött rést. Imáron a bűnelkövetés és az azt követő büntetés nem feltétlenül helyezte a társadalom határain túlra a személyt; a büntetés azt fejezte ki, hogy a hatalom bízta a jó útra térésben, s a lehetséges közösségi visszaigazodásban.

Ennek a fejlődési iránynak nem annyira a nevelési eszme áll a középpontjában, mint inkább annak végeredménye, a reszocializáció. Nem tiszta képletében, hanem általában vett elképzelésként. Viszont szoros kapcsolatban a jobbítással, neveléssel, hiszen a „becsületes karakter” nélkül értelmetlenné válna mindenféle nevelési gondolat, értelmetlenné a társadalomba, a helyes útra való visszatérítés.

A fenyítőházi eszme zászlóbontása

A 16. században olyan gazdasági és társadalmi folyamatok játszódtak le Európában (de leginkább Európa észak-nyugati peremén, az iparosodottabb térségekben),

16 Corpus Statutorum. A magyar törvényhatóságok jogszabályainak gyűjteménye. Összevűjtötték és utaló jegyzetekkel ellátták Kolosvári Sándor, Óvári Kelemen. Budapest, MTA, 1885-1904. (a továbbiakban: C. S.) V/2. 39. o.

17 C. S. V/2. 158. o.

18 Pandula Attila: Megszégyenítés, tortúra és kivégzés a régi Magyarországon. Eger, Dobó István Múzeum, 1986. 47. o.

19 C. S. II/2. 222. o.

20 Bónis György: Buda és Pest bírósági gyakorlata a török kiűzése után, 1686-1708. Budapest, Akadémiai Könyvkiadó, 1962. 76. o.

melyek kiprovokálták a büntetés-végrehajtás átalakulását, és végső soron előkészítették a modern szabadságvesztés-büntetés kialakulását is. A kapitalista piac megszerveződése és a protestáns munka-étosz térnyerése alapvetően módosította az ember (az emberi munka) értékét.

Az egyik póluson a *kálvinista munka-étosz* állami ideológia szintjére emelt felfogása az emberi munka új értékelése szerepelt. A szorgalomról és a polgári munkálkodásról vallott protestáns felfogás megnyitotta az utat egy új munkaképlet irányába. Ez az ártértékelés jelentős lépést jelentett a fizikai munka becsületének megteremtéséhez, melyet a középkor szétrombolt. Eszerint a munkaképes polgárnak nem egyszerűen joga és/vagy lehetősége dolgozni, de egyenesen kötelessége. Aki bár képes munkára, de elkerüli azt, vétket követ el. A hivatalos álláspont szerint a munkakerülő, csavargó, koldus életmódot folytatók bűnelkövetők, s ennek megfelelően kell velük bánni. Komoly összetevője volt a folyamatnak a kolostori szegénygondozás megszűnése, mely egyenesen következett a protestáns államokban a szerzetes- és apácarendek felszámolásából és a kolostorok bezárásából. Az addig karitatív alapokon ellátott szegénytömegek az utcákra, utcákra kerültek.

A másik póluson a *munkaerőt igénylő kapitalista piac* fejtette ki hatását, mely a hagyományos, a feudális-rendtől eltérő ipari (városi) munkáltatás modelljét valósította meg. A koldusok, csavargók, vagabundok, kisbűnelkövetők munkaereje felértékelődött. A munkanélküli tömeg folyamatosan növekedett. Kibontakozott egy a korszakra jellemző szociális szükségállapot, mely a gazdaság átalakulásával és a paraszti állapot felbomlásával együtt zuhant a társadalomra²¹, és dologtalan emberek százazreit távolította el a mezőgazdaságból. Történelmi léptékekkel gyors ütemben jelent meg egy olyan embertömeg, „melyet a hatalom, mint értelem nélküli állatokat”²² volt kénytelen terelgetni.

Rendkívül egyszerű gazdasági helyzet volt ez. Egyik oldalon a fölös munkaerő, másikon az azt felszívni kívánó piac. Igaz, a munkaerő önkéntes lelkesedése hiányzott, de pontosan ezért volt szükséges transzmissziós közvetítő intézményekre. Ebben a kényeszerű helyzetben megszülettek a kényszer-dologházak, vagyis a *fenyítőházak*, melyek legfontosabb *feladata* volt a dologtalan elemeket *munkára kényszeríteni* ahelyett, hogy a gyakorlatnak megfelelő beidegződések szerint megcsonkították vagy elpusztították volna őket. A tartós emberhiány ilyen helyzetében, ahol a munkaerő rendkívül értékes, a bűnelkövetők további tisztítása teljesen értelmetlen lett volna.

Van Hippiel amikor fölvetette a kérdést, hogy miért pont ekkor, miért a 17. század kezdetén „robbant” a bomba Európa nyugati felén, feltérképezte a fejlődési útvonalakat is. A fenyítőház két jellegzetessége: a bezárás és a munka külön-külön már korábban is létezett a *tömlöc* és az *opus publicum/opera publica formájában*. Azt azonban határozottan kénytelen volt elutasítani, hogy a fenyítőház ennek a kettőnek valamiféle keveréke

²¹ Kaiser, G : *Strafvollzug in europäischen Vergleich. Eine Einführung in die Grundlagen*. Darmstadt, Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 1983. 11. o.

²² Wagnitz, 23. o.

lett volna. A fenyítőház semmiképpen sem tekinthető építészeti keretek közé terelt opus publicumnak. Más, sajátos vonás jelent meg itt, az eddigi büntetési célok kiegészültek egy új céllal: a javítás és nevelés eszméjével. *Kényszerítő nevelés fegyelem, rend és munka által*: ez volt az új teória lényege. Ez a változás pedig azért következhetett be, mert Európában alapvetően megváltozott a szegénységre és a jótékonyosságra vonatkozó felfogás. Az állam gondoskodási kötelezettsége immáron nem állhatott pusztán dologi segélyezésben (nem is lett volna képes mindenki ellátására), arra volt szükség, hogy többet tegyen a szegénység ellen. A munkakerülő elemeket munkához kellett juttatni és munkára szorítani, a csavargásnak a gyökereit kellett kitépni, szabályozott tevékenység formájában kellett a munkára nevelés eszközével élni. Hippel szerint ezt a koncepciót bizonyítja Pontanus krónikája, aki 1611-ben a fenyítőházakat közvetlenül a kórházak és szegényházak kategóriájában tárgyalta.

Jellegzetes bizonyítéka annak, hogy eredetileg a fenyítőházak nem szoros értelemben vett büntetés-végrehajtási intézetként születtek meg (még ha a kiskriminálisok okán volt is némi büntető karakterük), a lakókról készített felsorolásszerű összefoglaló. A Münchenben, 1682-ben életre hívott fenyítőház alapító rendelete szerint az intézetnek feladata volt befogadni az öntelt lakájokat, rossz házasségeket, szentségtelen szolgálatokat, hanyag és indolens kézműves fickókat, haszontalan inasokat, büntetendő iskolás fiúkat, a neveletlen, engedetlen gyermekeket, pimasz és könnyelmű embereket, rossz és lassú szobainasokat és építészsegédeket, mindazokat, akik különben „nem jót cselekedtek” és azokat, akik magukat koldulással és csavargással akarták fenntartani.²³ Mindezeket a beutaltakat kellett az alapító célja szerint megfegyelmezni, megnevelni, s jobbulásuk után visszabocsátani a társadalomba.

Azzal, hogy a fenyítőházak alapítói a *fegyelmet* állították a rezsím középpontjába, s hogy a *nevelés* és a *munka* szempontjából gondolták át a végrehajtást, valószínű forradalmat indítottak útjára.²⁴ S miután a munkával nevelés a kálvinista *munka-erkölcs* értelmében született, elválhatatlan lett a *lelki gondozástól*. A vallás jelenléte, az erkölcsi gondozás messzemenő biztosítéka volt a sikernek. A puritán szigor kemény intézeti rendszabályokat követelt, a fegyelmezés számos intézeti elemét provokálta ki, hiszen deklarált célja volt a munkára, fegyelmezett, szabályozott életre szorítás.²⁵

A nevelési eszme első definiálási kísérletei a büntetés-végrehajtásban

Mint tudjuk: az újkorban a fenyítőházak mellett a hagyományos tömlöcök is tovább éltek. A borzasztó viszonyok miatt azonban ezek az intézetek (s velük a szabadságvesz-

23 Sichart, E. von: Spezialanstalten-Polizeiliches Verwahrungsanstalten und Arbeitshäuser. In: Handbuch des Gefängniswesens. Hrsg. F. von Holtzendorff, E. von Jagemann. Band I-II. Hamburg, „Verlag von J. F. Richter, 1888. 266. o.

24 Arndt „J. : Strafvollzugsbau. Der Einfluß des Vollzugszieles auf den Bau der Anstalten für den Vollzug der Freiheitsstrafe. Bochum, Studienverlag Dr. N. Brockmeyer, 1981. 8. o.

25 Kaiser, 11 -12. o.

tés-büntetés mint szankciónem) csak mint a testi büntetések egy fajtája szerepeltek.²⁶ A kriminalitás növekedése eredményezte, hogy a szabadságvesztés-büntetés végrehajtásának *tradicionális* formáját, a *tömlöcöt* folyamatosan igénybe vették a hatóságok. A tömlöc technikai megoldásait tekintve ellentéte a modern eszméknek. Sem nem akarta (és tudta) használni az elítéltek munkaerejét, sem nem szándékozta őket jó útra téríteni (megnevelni). A tömlöcben elsősorban őrizték a rabokat, s ha valami, akkor a közép-korból öröklött sanyargatás (testi büntetékénti felfogásának) eszméje bukkant föl esetleg az őrzésbiztonság mellett. A végrehajtás még mindig gyakran föld alatt, nedves, sötét helyiségekben, egészségtelen viszonyok között, botrányosan rossz étellemezzel, ruhaellátás nélkül, tisztaság híján történt. Ebben a formájában érte meg a hagyományos szabadságvesztés a 18. századot.²⁷

Wahlberg a változásokban nagy jelentőséget tulajdonított a németalföldi (holland) államelmélet és jogpolitika utilitarizmusának, mely a munkaközpontú protestáns ideológia felhasználásával, a munkáltatás gondolatával együtt a jobbítást is intézményesítette. A 17. században a munkaerő értékesítésére alapított holland fenyítőházak a kemény munkára szoktattak, és a munkával fenyítő kényszerrel mindenekelőtt gazdaságpolitikai és biztonságpolitikai érdekeket szolgáltak.²⁸ Jörg Arndt véleménye szerint éppen ezért a szabadságvesztés – mint büntetés – teljes épségében első ízben a fenyítőházak kapcsán jelent meg az európai történetben²⁹. Ezen az állásponton van Günther Kaiser is. Dünkel ugyancsak a nevelés és javítás eszméinek áttörésében látja határt a modern és a régi között. Az új modell nemet mondott a középkor elrettentési technikájára, a testi- és halálbüntetések uralmára³⁰. A fenyítőházak történeti jelentősége a végrehajtásba importált nevelési eszme. A fenyítőházaknál gyökeresedett meg az elzárás, mint a nevelő hatás elérésének eszköze.³¹

A *fenyítőházak* sorsa azonban a gyors *elkriminalizálódás* lett. Miután a fenyítőházi modellnek a kisbűnözők csoportján át volt egy szűk csatornája a büntetés-végrehajtás felé, kézenfekvőnek tűnt igénybevétele a büntetőbírói gyakorlat számára részben ideológia okból, részben a büntetési nemek humanizálódása miatt hirtelen megnövekedett bűnözői tömegek kezelésére. Ezért azután rövid idő alatt feltöltötték a biztonsági szempontból is megfelelő házakat bűnözőkkel. A fenyítőházak többsége börtönökké, büntetés-végrehajtási intézetekké vált. Ez a szabadságvesztés-büntetés vette át a testi és halálbüntetések helyét, egyfajta humanitás lépett a borzalmak helyébe, a

26 Köbler, G.: *Bilder aus der deutschen Rechtsgeschichte von den Anfängen bis zur Gegenwart*. München, Verlag C. H. Beck, 1988. 287. o.

27 Kriegsmann, N. H.: *Einführung in die Gefängnissskunde*. Heidelberg, Carl Winter Universitätsbuchhandlung, 1912. 13. o.

28 Wahlberg, E.: *Die Strafmittel*. In: *Handbuch des deutschen Strafrechts*. Berlin, Verlagsbuchhandlung Carl Hobel, 1871. Bd. 2. 82. o.

29 Arndt, 8. o.

30 Dünkel, Friedel: *Die Geschichte des Strafvollzuges als Geschichte von (vergeblichen?) Vollzugsformen. Strafvollzug, Erfahrungen, Modelle, Alternativen*. (Hg. Rolf Driebold.) Göttingen, Verlag für Medizinische Psychologie im Verlag Vandenhoeck & Ruprecht, 1983. 25. o.

31 Kriegsmann, 7. o.

korábbi vesztőhelyek helyén fenyítőházakat emeltek.³² Az új típusú intézetek annak ellenére, hogy még hurcolták magukkal a tradíciókat, a középkori büntetési hagyományokat, már nyilvánvalóvá tették alapvetésükben a munka központi szerepét.³³ A fenyítőházi eszmével szorosan összefonódó nevelés, reszocializáció, munkáltatás ezzel a folyamattal szerves elemévé lett a büntetési gyakorlatnak, s utat nyitott a modern büntetés-végrehajtásnak.³⁴

Hátra volt azonban még a nevelési eszmének pontos meghatározása a büntetés-végrehajtás számára. Ez az esemény a 19. században következhetett be. D. de Mably kortárs büntetőjogász, filozófus így formulázott: „*Ha szabad így mondanom, a büntetésnek sokkal inkább a lelket, mint a testet kell érintenie*”³⁵ A 19. század első felében a fenyítőházi munkáltatási eszme mellett a „lélek megbüntetése” kifejezés vált közhasználatúvá, mely a javítás irányába tett további lépéseket erősítette. A szakirodalom szerint a kortárs porosz igazságügyi miniszter, von Arnim első ízben határozta meg világosan *a javítást, mint állami feladatot*. Értve ezalatt egyfelől egyfajta morális, másfelől pszichés átalakítást, mely az ő leírásában, mint sajátos, a munkához és rendhez szoktatás jelent meg.³⁶

Az 1857-ben Frankfurtban rendezett nemzetközi jótékonyági kongresszus egyik döntése egyértelműen fogalmazott a javítás mellett, amellyel gyakorlatilag a büntetést *javítási, reszocializációs eszközként* értelmezték a részt vevők.³⁷ A kezelés katonai drill-jéből így a kifejezetten individuál-preventív irányba mozdult el a büntetőjogi felelősségről szóló gondolkodás.³⁸

A 19. század első felében Európában jellemző büntetés-végrehajtással kapcsolatos iskolák (mint a keresztény irányzat [Fliedner, Wichern], a kialakuló német börtönügyi iskola [Julius] és a francia büntető iskola [Lucas]) képviselői elsősorban a börtönök racionális berendezését vették célba, s annak megújításában gondolkodtak. Éppen ezért nagyjelentőségű az amerikai modell változtatása, hogy ti. az a javításban – mint központi eszmére telepített büntetés-végrehajtásban – kezdett el gondolkodni, és a formai rendszert ehhez a törekvéshez igazította. Amerikában a magánelzárás rendszere Pennsylvániában kapott konkrét formát. Ennek nyilvánvaló összetevője volt az anyagi lehetőségek mellett a quakerek vallásos mozgalma. A büntetési rendszer embertelenségével szembeszálló, Angliából elüldözött quakerek kidolgoztak egy lehetséges választ a középkori tradicionális büntetésekkel szemben. A szabadságvesztés-büntetésen alapuló koncepció a vallásos magány büntető környezetben történő kialakításán alapult.

32 Reeb, Winifred: *Geschichte der Knasarchitektur. Die Suche nach dem Richtigen Vernichtungsbau. Grafenau-Döffingen*, 1987. 16. o.

33 Arndt, 9. o.

34 Kriegsmann, 13. o.

35 Reeb, 16. o.

36 Reeb, 18. o.

37 Reeb, 18. o.

38 Fesenmeyer, R. – Tegge, W.: *Architektur und Resozialisierung (Möglichkeiten und Grenzen der Architektur der Resozialisierungsziele des Gesetzentwurfs über den Strafvollzug 1973 am Beispiel der Hamburger Haftanstalten)*. Hamburg, Staatliche Hochschule für Bildenden Künste Hamburg Abteilung Architektur, 1973. 44. o.

A quaker közösség feltevése az volt, hogy a jogtörőnek Isten előtt kell elszámolnia tetteivel. Éppen ezért a bűnöst a megbánáshoz kell segíteni. Szerintük az izoláció és a magány, a Biblián kívüli minden más figyelemelterelő körülmény kizárása a biztosíték erre. (Cherry Hillben például a börtönőrök puha posztópapucsban jártak, nehogy megtörjék az intézet szinte templomi csöndjét.) Az elfogadott koncepció párosult az építészeti elvárással is, hiszen ezt a fajta tökéletes magányt csak speciálisan tervezett intézetekben lehetett elérni. A magányrendszer első megjelenése az 1790-ben Philadelphióban létesített magánzárka-rendszerű intézet volt.

A magánelzárás intézményes képviselői a különféle börtönügyi társaságok lettek. (Philadelphia Society for assisting distressed prisoners (1776), The Philadelphia Society for the miseries of public prison (1787) és a Prison Commission Angliában.³⁹ A börtönügyi társaságok arra törekedtek, hogy törvényben is megjelenhessen a magánelzárás rendszere. Ennek eredményeképpen 1818-ban és 1821-ben törvények rögzítették, hogy Pennsylvániában a szabadságvesztés-büntetés végrehajtása magányrendszerben és munkával történő foglalkoztatással eszközöltessék. Ezzel intézményes formában is a modern börtönrezsím részévé vált a jobbítás.